

15η Διδακτική Ενότητα Ορισμός της αρετής

**Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β
6.10-13·16, 1106b18-28· 1106b36-1107a6**

α. Θέμα:

Σημαντικές διευκρινίσεις για το περιεχόμενο της έννοιας της μεσότητας. Ο τελικός ορισμός της αρετής.

β. Δομικά στοιχεία:

1. Η υπερβολή, η έλλειψη και το μέσον στα συναισθήματα.
2. Ποιο είναι το μέσον και το άριστο στα συναισθήματα.
3. Η υπερβολή, η έλλειψη και το μέσον στις πράξεις.
4. Πού αναφέρεται η αρετή.
5. Η επίκριση της υπερβολής και της έλλειψης, ο έπαινος του μέσου.
6. Η σχέση μεσότητας και αρετής.
7. Τα βασικά στοιχεία της αρετής («ἕξις προαιρετική», «ἐν μεσότητι οὔσα...»).

γ. Ερμηνευτικά σχόλια:

• Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὅλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ: Ο Αριστοτέλης έρχεται να αποδείξει με επαγωγικό τρόπο ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Ο Αριστοτέλης δίνει ενδεικτικά κάποια παραδείγματα συναισθημάτων, τα οποία διακρίνονται σε ευχάριστα και δυσάρεστα. Τονίζει ότι σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, καθώς μπορούμε να τα βιώσουμε είτε σε μεγαλύτερο είτε σε μικρότερο βαθμό. Αν τα αισθανόμαστε σε μεγαλύτερο βαθμό («μᾶλλον»), τότε φτάνουμε στην υπερβολή, ενώ, αν τα αισθανόμαστε σε μικρότερο βαθμό («ἥττον»), φτάνουμε στην έλλειψη. Όμως, ούτε το «μᾶλλον» ούτε το «ἥττον» είναι καλά («οὐκ εὖ»), όπως υπογραμμίζει ο φιλόσοφος, γιατί έτσι απομακρυνόμαστε από τη μεσότητα.

Πρέπει, μάλιστα, να σημειώσουμε ότι μετά τα επιρρήματα «μᾶλλον» και «ἥττον» εννοείται η γενική συγκριτική «τοῦ δέοντος», η οποία προσδίδει δεοντολογικό χαρακτήρα στο κείμενο και καθορίζει τα όρια του μέτρου, της ηθικά ορθής πράξης.

• τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Για να μπορέσει να διατηρηθεί η μεσότητα στα συναισθήματα, που είναι και το «ἄριστον», πρέπει να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες παρουσιάζονται από τον Αριστοτέλη με πολυσύνδετο σχήμα που προσδίδει έμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δεοντολογικούς κανόνες -γι' αυτό και επαναλαμβάνεται συνεχώς ή εννοείται το «δεῖ»- που μας κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεί μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοί οι κανόνες είναι:

α. «ὅτε δεῖ»: Η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα.

β. «ἐφ' οἷς (δεῖ)»: Τα πράγματα, οι συνθήκες σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα.

γ. «πρὸς οὓς (δεῖ)»: Οι άνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα.

δ. «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»: Ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα.

ε. «ὥς δεῖ»: Ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο **Αριστοτέλης** σκόπιμα επαναλαμβάνει ή εννοεί τύπους του ρήματος «δεῖ» [«καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)», «ὅτε δεῖ», ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)», «ὥς δεῖ»], για να δώσει δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο και να κατευθύνει τους ανθρώπους προς την ηθικά ορθή συμπεριφορά. Πώς όμως καθορίζεται η ηθικά ορθή συμπεριφορά; Κάθε κοινωνία έχει κάποια **κριτήρια ορθής συμπεριφοράς**. Στην περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων τα κριτήρια αυτά εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, γιατί ας μην ξεχνάμε ότι ο αρχαίος Έλληνας λειτουργούσε πάντα ως μέλος του συνόλου και όχι ως άτομο. Τα **κριτήρια** λοιπόν αυτά είναι τα εξής:

α. Οι γραπτοί νόμοι της πόλης-κράτους: Αυτοί ήταν άλλωστε που καθόρισαν τη στάση του **Σωκράτη**, όπως αυτή παρουσιάζεται στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων*, όταν του προτάθηκε να δραπετεύσει.

β. Η παράδοση: Οι άγραφοι νόμοι, τα πρότυπα και τα παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή, που προβάλλονταν, υποδείκνυαν τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς.

γ. Η λογική, δηλαδή ο ορθός λόγος: Η λογική και ιδιαίτερα η λογική του φρόνιμου ανθρώπου υποδείκνυε την ενδεδειγμένη συμπεριφορά (η έννοια της λογικής θα αναφερθεί σε αυτή την ενότητα).

Παρόμοια με αυτά των αρχαίων Ελλήνων κριτήρια ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και των σύγχρονων Ελλήνων. Έτσι κι εμείς ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας ανάλογα με τους γραπτούς νόμους του κράτους και τους άγραφους νόμους, που απορρέουν από τις λαϊκές μας παραδόσεις, τις ιστορικές μας καταβολές και τη θρησκευτική συνείδηση των ανθρώπων.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι τα κριτήρια αυτά συμπεριφοράς, που μας φέρνουν πιο κοντά στη μεσότητα, δεν μένουν σταθερά, αλλά μεταβάλλονται σε περιεχόμενο, ανάλογα με την κοινωνία, την εποχή, τον τόπο, τα πρότυπα και άλλους παράγοντες. Επομένως, προκύπτει ότι την **ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος, ο οποίος οφείλει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.**

• **μέσον τε καὶ ἄριστον:** Ο σωστός χρόνος, τα σωστά πράγματα, οι σωστοί άνθρωποι, ο σωστός σκοπός, ο σωστός τρόπος συνιστούν τις παραμέτρους εκείνης της ισορροπίας/συμμετρίας που παράγουν το τέλει αποτέλεσμα, δηλαδή το μέσον και άριστον. Ο **Αριστοτέλης** κάνει σαφές ότι **η αρετή δεν είναι συναίσθημα** (φόβος, οργή, θάρρος), **όμως προκύπτει από μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση του συναισθήματος.** Έτσι η ηθική αρετή προκύπτει από μια λογική επέμβαση του ανθρώπου στο συναίσθημα που περιγράφεται με τις πέντε συνθήκες του «δεῖ». Για να κατακτήσει ο άνθρωπος το «μέσον τε καὶ ἄριστον» χρειάζεται να διαθέτει εκείνη τη **φρόνηση** ώστε να ανταποκρίνεται στις πέντε απαιτήσεις του δέοντος και να **ρυθμίζει την ένταση του συναισθήματος.** Έτσι, όσον αφορά την ουσία της, **η αρετή είναι μια μεσότητα, όσον αφορά όμως το «ἄριστον», είναι μια ακρότητα** που συμπίπτει με το «υπέρτατο» αγαθό προς το οποίο πρέπει να αποβλέπει ο άνθρωπος. Το «ἄριστον», αν και είναι ακρότητα,

συμπίπτει με το μέσον, γιατί αποτελεί τον υπέρτατο βαθμό τελειότητας. Η αρετή είναι μεσότης ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη, αλλά καθ'αυτή είναι τέλεια, δηλαδή έχει τον ανώτατο βαθμό τελειότητας, καθώς ούτε να ξεπεραστεί μπορεί από κάτι άλλο ούτε όμως υπολείπεται και σε σχέση με κάποιο άλλο.

Συμπερασματικά, στο χωρίο αυτό φαινομενικά έχουμε **οξύμωρο σχήμα**, καθώς ο **Αριστοτέλης** ταυτίζει το μέσον με το άριστο. Το μέσον, όπως έχει ήδη αναφέρει ο φιλόσοφος, βρίσκεται ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη. Το «**ἄριστον**» όμως κανονικά αποτελεί ακρότητα και όχι μεσότητα, καθώς βρίσκεται στην υπερβολή. Για τον **Αριστοτέλη** «**ἄριστον**» είναι η **τελειότητα**, το «**τέλος**», η **ανώτερη αξία των όντων** που προκύπτει από τη μεσότητα. Εδώ λοιπόν αποκτά τη σημασία του **ιδανικού**, του **προτύπου**, της **μετρημένης συμπεριφοράς** που οφείλουμε να ακολουθήσουμε, αν θέλουμε να κατακτήσουμε την αρετή, που είναι η μεσότητα. Έτσι οι δύο έννοιες τελικά ταυτίζονται και η αντίφαση αίρεται. Αξιοπρόσεκτη είναι η θέση και το γένος της αντωνυμίας «**ὅπερ**», η οποία αναφέρεται στη λέξη «**ἄριστον**», κι έτσι, **συσχετίζεται και ετυμολογικά** η λέξη «**ἄριστον**» με τη λέξη «**ἀρετῆς**».

• Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον: Ο **Αριστοτέλης** διευκρινίζει ότι αυτό που συμβαίνει στα συναισθήματα συμβαίνει και με τις **πράξεις**· και σ' αυτές, δηλαδή, υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη και το μέσον και πρέπει να πληρούνται οι ίδιες **προϋποθέσεις** με εκείνες των **συναισθημάτων**. Η μεταξύ τους αναλογία δηλώνεται με τη χρήση του επιρρήματος «**ὁμοίως**».

• Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: Η διπλή χρήση των «**δεῖ**» («**ὅτε δεῖ**», «**ὡς δεῖ**»), τα **τρία** «**δεῖ**» που εννοούνται [**«ἐφ' οἷς (δεῖ)»**, **«πρὸς οὓς (δεῖ)»**, **«οὗ ἕνεκα (δεῖ)»**], η εννοούμενη γενική συγκριτική [**«καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)»**] και οι ρηματικοί τύποι «**ψέγεται**» και «**ἐπαινεῖται**» υποδηλώνουν τον **κοινωνικό χαρακτήρα της αρετής**, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «**πόλιν**». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο **Αριστοτέλης** έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η **κοινωνία**, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. **Εξάλλου, σ' αυτό ακριβώς έγκειται και η διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα**. Η αρετή, για τον **Αριστοτέλη**, είναι μια ανθρώπινη ιδιότητα, η οποία μπορεί να προσεγγιστεί και να κατακτηθεί από τον καθένα που λειτουργεί με βάση τη λογική, τον ορθό λόγο, και καταβάλλει επίπονη προσπάθεια. **Αντίθετα, η πλατωνική αρετή τοποθετείται σ' έναν κόσμο νοητό και μεταφυσικό, έξω από τον χώρο της πρακτικής ζωής του ανθρώπου**.

Στην ενότητα αυτή ο **Αριστοτέλης** χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την έλλειψη και τη μεσότητα. Έτσι απορρίπτει την υπερβολή («**μᾶλλον**») και την έλλειψη («**ἥττον**») αρχικά με μια ήπια φράση, «**ἀμφοτέρω οὐκ εὖ**», η οποία αποτελεί και σχήμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφής και κατηγορηματικός λέγοντας πως η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται («**ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ψέγεται**

καὶ ἡ ἔλλειψις»). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το «ἄριστον» και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται («τὸ δὲ μέσον ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται»). Οι ρηματικοί τύποι «ἀμαρτάνεται» και «κατορθοῦται» αναφέρονται στο ἔργο του υποκειμένου της ηθικής πράξης, ενώ οι φράσεις «ὅτε δεῖ... ὥς δεῖ» και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινέται» υποδηλώνουν την κοινωνική διάσταση της αρετής.

• Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη... οὕσα τοῦ μέσου → **Ο συλλογισμός:**

1η Προκείμενη: Το μέσον επαινείται και είναι το σωστό («τὸ μέσον ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται»).

2η Προκείμενη: Ο έπαινος και το σωστό σχετίζονται με την αρετή («ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς»).

Συμπέρασμα: Επομένως, η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας («μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή»).

Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» («τις») μεσότητα, διατηρεῖ δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀπλῶς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη ἀπὸ τις πέντε σταθερές μεταβλητές («δεῖ»), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητα.

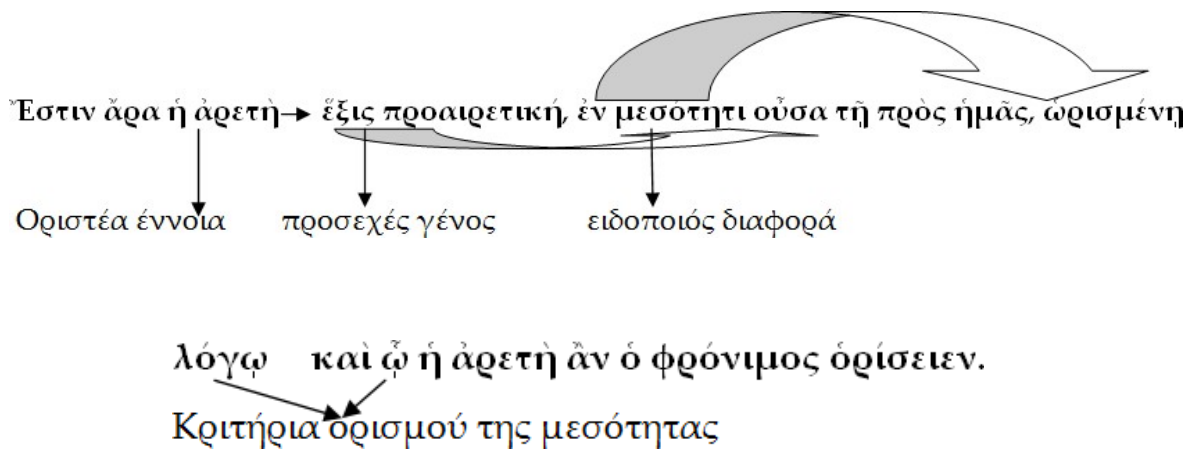
Μεθοδική εκτύλιξη της αριστοτελικής σκέψης:

Στην ενότητα αυτή είναι φανερή η μεθοδικότητα της σκέψης του **Αριστοτέλη**. Υποβάλλει τις υποθέσεις και το δυνητικό συμπέρασμα σε λογικό έλεγχο με τη χρήση παραδειγμάτων και διατυπώνει έναν δεύτερο συλλογισμό. Ο λογικός αυτός έλεγχος τον οδήγησε στην οριστικοποίηση του συμπεράσματός του και γι' αυτό χρησιμοποιεί μια οριστική έγκλιση («Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή...»), που εκφράζει το πραγματικό και τη βεβαιότητα. Ο τρόπος αυτός διερεύνησης είναι απόλυτα επιστημονικός, καθώς υποδηλώνει ότι ο **Αριστοτέλης** είναι ανοιχτός σε περαιτέρω διερεύνηση, δεκτικός και σε άλλες σκέψεις και ιδέες, ενώ απέχει από τον δογματισμό. Έτσι προάγεται η επιστημονική έρευνα και οι επιστήμες εξελίσσονται.

• Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν: Μετά από τρεις ενότητες, στις οποίες ο **Αριστοτέλης** μας παρουσίαζε βήμα-βήμα τα γνωρίσματα της ηθικής αρετής, έρχεται στην 15η Ενότητα να μας δώσει ως συμπέρασμα («ἄρα») τον **πλήρη ορισμό της αρετής**. Είναι, λοιπόν, η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου.

Πριν δώσουμε αναλυτικά τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο **Αριστοτέλης**. Η αρετή, λοιπόν, είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στα ζώα και στα πράγματα. Δεν είναι, επομένως, αποκλειστικά και μόνο μια ηθική ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικών ενεργειών, αλλά επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των έμψυχων ή των άψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελούν με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση.

Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην ανάλυση των **γνωρισμάτων της αρετής**, όπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμό της:

Οριστέα ἐννοία: Ἀρετή:

Ἐννοία γένους:

α. «ἕξις»: Ο ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ μέλλοντα («ἕξω») τοῦ ρήματος «ἔχω». Ο **Αριστοτέλης** θεωρεῖ ὅτι ἡ «ἕξις» εἶναι **το προσεχές γένος τῆς ἀρετῆς** καὶ δίνει στὸν ὅρο **ἠθικὸ περιεχόμενο**: εἶναι τὸ μόνιμο στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα ποῦ προκύπτει ἀπὸ συνήθεια ἢ επαναλαμβανόμενη ἀσκήση. Ἡ ποιότητα, λοιπόν, τῶν ἕξεων ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ενεργειῶν μας. Ἀρα, δὲν ἀρκεῖ νὰ χαρακτηρίζουμε τὶς ἀρετές ἕξεις, ἀφοῦ αὐτές διακρίνονται σὲ καλές καὶ κακές, ἀλλὰ νὰ βρούμε τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο γνώρισμα, τὴν ειδοποιὸ διαφορὰ ποῦ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἕξεις.

β. «προαιρετικὴ»: Εἶναι ἡ ἐλεύθερη καὶ ἐλλογὴ ἐκλογὴ καὶ βούληση (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1111b-1112a), ποῦ αποτελοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ κάνει ὁ ἄνθρωπος σωστὴ ἐπιλογὴ ενεργειῶν καὶ νὰ κατακτήσει τὸ μέτρο ἀποφεύγοντας τὶς ἀκρότητες, δηλαδὴ τὴν υπερβολὴ καὶ τὴν ἐλλειψη. Τὴν ευθύνη, λοιπόν, γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς τὴν ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἀν ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀρετὴ δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης βούλησης, ἀλλὰ καταναγκασμοῦ, τότε ἡ ἀρετὴ δὲν θὰ εἶχε καμία ἀξία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. **Ἡ «προαίρεσις» ἀποτελεῖ, σύμφωνα με τὸν Αριστοτέλη, τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀναγκαίους ὅρους γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀρετῆς. Οἱ ἄλλοι δύο ὅροι εἶναι:**

- Ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει **συνείδηση τῆς πράξης** τοῦ («εἰδῶς») καὶ
- νὰ τὴν πραγματοποιεῖ **με σιγουριά καὶ σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα, οἱ τρεῖς παραπάνω προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀρετῆς ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν **Αριστοτέλη** ὡς ἐξῆς: «πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδῶς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἐὰν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττῃ» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1105 a 30-31).

Ειδοποιὸς διαφορὰ:

γ. «ἐν μεσότητι οὕσα»: Ἡ μετοχὴ συνάπτεται στὸν ὅρο «ἕξις» καὶ προσθέτει τὴν ειδοποιὸ διαφορὰ στὸν ὀρισμὸ τῆς ἀρετῆς. Δὲν πρόκειται γιὰ οποιαδήποτε ἕξη, ἀλλὰ γιὰ ἕξη ποῦ τὴν χαρακτηρίζει ἡ **μεσότητα** καὶ μάλιστα ἡ «πρὸς ἡμᾶς».

- Τα **υποκειμενικά κριτήρια** («πρὸς ἡμᾶς»): Τὸ μέσον αὐτὸ δὲν εἶναι οὔτε πάρα πολὺ οὔτε πολὺ λίγο οὔτε εἶναι ἕνα γιὰ ὅλους. Εἶναι σχετικὸ καὶ ὁ

προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμά διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κ.λπ.

δ. «τῇ πρὸς ἡμᾶς»: Η μεσότητα προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό προκύπτει ως εξής: αφού η αρετή είναι ἑξή, δεν είναι μια οποιαδήποτε ἑξή, αλλά ἑξή που την χαρακτηρίζει η μεσότητα και μάλιστα η «πρὸς ἡμᾶς», η οποία σχετίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο και τις επιλογές του, οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες.

ε. «ὁρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν»: Το μετοχικό αυτό σύνολο συνάπτεται στον όρο «ἐν μεσότητι» και δίνει τα κριτήρια προσδιορισμού της υποκειμενικής μεσότητας με τα οποία περιορίζεται το υποκειμενικό στοιχείο και κερδίζει σε αντικειμενικότητα. Γι' αυτό ο **Αριστοτέλης** σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος. Προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η λογική του φρόνιμου ανθρώπου, του ανθρώπου που «βουλεύεται εὖ» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1141 b 10). Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

- **«Λόγος»:** Ο λόγος-φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.

- **«Φρόνιμος»:** Η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

• Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἑλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι: → **Ορισμός της μεσότητας:**

Στο τέλος του κειμένου δίνεται με πληρότητα ο ορισμός της μεσότητας. Η μεσότητα λοιπόν βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κακίες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στην πλευρά της υπερβολής, ενώ η άλλη στην πλευρά της ἑλλειψης. Άλλες από αυτές τις κακίες παρουσιάζονται ἑλλειπείς και άλλες είναι υπερβολικές σε σχέση με αυτό που πρέπει, το οποίο είναι το μέσον και το σωστό. Αυτές τις κακίες τις συναντάμε στα συναισθήματα και στις πράξεις, ενώ αντίθετα η αρετή βρίσκει και επιλέγει αυτό που πρέπει, δηλαδή τη μεσότητα.

Παράλληλα κείμεναΠαράλληλο κείμενο 1: Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β 3.1-2, 1104b3-13

Είναι φανερό ότι ο **Αριστοτέλης** διακρίνει δύο είδη ηδονών (κατά αντιστοιχία στα δύο είδη λύπης):

1. Οι «καλές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ενάρτων πράξεων, που στηρίζονται στον ορθό λόγο κι επομένως στη **μεσότητα**.

2. Οι «κακές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ευτελών, φαύλων πράξεων που δεν στηρίζονται στον ορθό λόγο.

Επομένως, καλείται κάθε άνθρωπος να επιλέξει τις πρώτες. Οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι στο *ἡδὺ καὶ τὴν ἡδονήν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν*. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποστηρίζουμε ότι η αρετή είναι απαλλαγή από την ηδονή και τη λύπη, **οι ἐμφυτεσ τάσεις προς τὴν ἡδονήν καὶ τὴν λύπην** δεν πρέπει να καταπνίγονται, αλλά αντίθετα να διαπλάθονται έτσι, ώστε να λάβουν κατάλληλο σχήμα. Έτσι αναδεικνύονται: **α.** η σχέση της αρετής με τις ηδονές και τις λύπες, **β.** ο σημαντικός ρόλος της παιδείας.

Παράλληλο κείμενο 2: Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Μεγάλα*, Α 7.2-4, 1186a12-27

Στο απόσπασμα από τα *Ἠθικὰ Μεγάλα* ο φιλόσοφος αρχικά ορίζει τα «πάθη», τις «δυνάμεις» και τις «έξεις». Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν διαφέρει από τους αντίστοιχους εννοιολογικούς προσδιορισμούς που υπάρχουν στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. «Πάθη» ονομάζει ο **Αριστοτέλης** την επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, τη φιλία, το μίσος, τον πόθο, τον ζήλο, τον έλεο και γενικά όσα παρακολουθεί η ηδονή και η λύπη. Ως «δυνάμεις» ορίζει τις δυνατότητες, τις ικανότητες που υπάρχουν στην ψυχή ενός ανθρώπου και τον καθιστούν ικανό να αισθάνεται, να βιώνει, αυτά τα «πάθη». Με τις «έξεις» τοποθετείται ο άνθρωπος ως προς τα πάθη καλώς ή κακώς από ηθική άποψη», συνιστούν, επομένως, την ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση, τον χαρακτήρα που ο άνθρωπος διαμορφώνει με τη στάση που επιλέγει απέναντι σε αυτά. Επομένως, τα «πάθη» (όπως και οι «δυνάμεις») δεν είναι ούτε αρετές ούτε κακίες, καθώς είναι ακούσια, ενώ οι αρετές προϋποθέτουν θέληση και εκλογή ύστερα από ώριμη σκέψη.

Επομένως, **οι διακρίσεις καλός ή κακός αρχίζουν μόνο απ' τη στιγμή που ο καθένας μας κρατά μια στάση απέναντι στα συναισθήματα, έχει εὖ ἢ κακῶς** προς αυτά. Άρα η αρετή πρέπει να είναι «έξη» που αναπτύσσεται από μια ικανότητα, με την κατάλληλη άσκηση αυτής της ικανότητας.

Παράλληλο κείμενο 3: Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Κ 7.1-2·8-9, 8.13, 1177a12-19· 1177b26-1178a8· 1179a22-32

Στον πλήρη ορισμό της αρετής στη δεύτερη παράγραφο του Κειμένου αναφοράς ο **Αριστοτέλης** συνδέει την ηθική αρετή με ένα στοιχείο που προέρχεται από το λόγον έχον μέρος της ψυχής, τη λογική, η οποία αποτελεί στοιχείο καθοριστικό της έννοιας της μεσότητας (πρβ. ώρισμένη λόγῳ), και μάλιστα τη λογική του ανθρώπου που διαθέτει μια

διανοητική αρετή, τη φρόνηση (πρβ. καὶ ὃ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν). Επομένως, **από τις διανοητικές αρετές αυτή η οποία έχει συνάφεια με τις ηθικές αρετές είναι η φρόνηση, μια μορφή «πρακτικής σοφίας», η οποία μετέχει και του διανοεῖσθαι (της νόησης, του νου) και του βούλεσθαι (της βούλησης).**

Ο **Αριστοτέλης** στο Παράλληλο κείμενο τοποθετεί τις διανοητικές αρετές-ικανότητες πάνω από τις ηθικές αρετές και ποιότητες, θεωρώντας ότι οι πρώτες προσφέρουν μεγαλύτερη ευτυχία από τις ηθικές αρετές. Πρεσβεύει ότι η τέλεια ευτυχία υπάρχει κυρίως στη σοφία, στον διανοητικό και θεωρητικό βίο, γιατί ο νους αποτελεί τη «θεϊκή ουσία» του ανθρώπου. Γι' αυτό προτρέπει τον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με το ανώτερο-άριστο μέρος της ψυχής του, του εαυτού του, που ταυτίζεται με τον «νου». Έτσι, αν επιλέγουμε συνειδητά τον βίο που αντιστοιχεί στην ανώτερη φύση μας και είναι σύμφωνος με τον «νου», αν φροντίζουμε τον «νου» και ενεργούμε σύμφωνα με αυτόν, τότε θα επιτύχουμε την ύψιστη ευδαιμονία, καθώς αυτή ακολουθεί «την αρετή του αρίστου μέρους μας», εξασφαλίζοντας συγχρόνως την εύνοια των θεών. Καθώς, λοιπόν, η τέλεια ευδαιμονία δεν είναι παρά θεωρητική ενέργεια, **η κατεξοχήν διανοητική αρετή που εκθειάζεται στο Παράλληλο κείμενο είναι η σοφία** (πρβ. «Ότι όλα αυτά αναφέρονται κυρίως στον σοφό είναι φανερό. Ο σοφός είναι λοιπόν ο πιο θεοφιλής, και ευλόγως ο πιο ευδαίμων»).

Η σοφία αναδεικνύει ό,τι θείο υπάρχει στον άνθρωπο και γι' αυτό η θεωρητική ενέργεια που διέπει τη σοφία είναι ανώτερη από την πρακτική ενέργεια της φρόνησης. Ωστόσο στην αριστοτελική σκέψη **οι δύο διανοητικές αρετές (η φρόνηση και η σοφία) «συνεργάζονται» αποβλέποντας στη διαμόρφωση του πλήρους ανθρώπου και της τέλει ευδαιμονίας.**